

Р Ш16(2=7к)
К А 72

УНІВЕРСАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

„ЧАС“

Б. Антоненко-Давидович

ТУК-ТУК...

2

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр РШб(2-4); А72 Инв. № 2625622Автор Антоненко-Фабигорак Б.Назва Тур - Тур, !Місце, рік видання К., 1926.Кіл-ть стор. 60с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип _____

Конвюлот _____

Примітка: 410.2002.5Мол

[891.79—3].

Універсальна бібліотека „ЧАС“

№ 2.

Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

ТУК-ТУК...

Видавниче Товариство

«ЧАС»

Київ—1926

27 акт № 33

Київський Окрліт ч. 12925

Зам. 474—10000

Трест „Київ-Друк“, 6-та друкарня, вул. Леніна 19

I

Найбільша мука Василю Григоровичу була—писати анкети. Так і тепер. Невідомо, пощо, відкля І для чого в апаратну ввійшов невідомий чорний, у лиснючій шкурятній тужурці чоловік, обійшов куток, де працювали «Юзи», «Бодо», і, нарешті, зупинився коло стільчика, де сидів при своєму «Морзе» Василь Григорович. Так само, як і коло всіх інших, невідомий енергійно видобув із портфелю довгу анкету й сунув Василю Григоровичу.

— Заповніть!

Василь Григорович боязко подивився поверх своїх старих, кагамутних, як і сам він, окулярів на дрібненькі рядки й обережно обома руками поклав анкету на стіл. Він спробував було пірнути в роботу і старанно заходився скручувати телеграфну бинду, записувати зміст телеграм, але анкета не давала йому спокою. Вона поважно, наче коштовний папір якоїсь незвичайної вартости, від якого залежало бути чи не бути Василю Григоровичу, лежала з боку і її епічний спокій нервував Василя Григоровича.

Він скося зиркав на анкету, ніяково тер худі з темно-восковим старечим відлиском руки і знову нахилився до бинди. Але на бинді замість живих знаків,

з-під яких виринали найрізноманітніші слова людської думки, мигтіли тепер чужі, уїдливі ризики, крапки, ризики, і стиха, глузливо шурхав папір. Анкета, мов жива істота, дивилась мимо Василя Григоровича на стелю так само холодна, кабінетна і дужа. Василь Григорович знає цей погляд: там, у середині, між іншими питаннями, є місце, яке ніколи не можна обминути і на якому анкета завжди загадково посміхається з нього, старого телеграфіста, що працює вже трицять другий рік... І Василь Григорович не може більше витримати — він з пошаною бере цього маленького папіряного деспота, якому мусить одкрити свою душу, і йде до канцелярії. Тут він сідає на краєчку дзиглика коло стола найзнайомішого від усіх канцелярських — діловода, просить чисте перо, для чогось знімає окуляри й потім зараз же одягає їх знову, перечитує двічі анкету й тремтячими зеленобрунатними від махорки пальцями бере перо.

— Питає, як прізвище, — про себе говорить Василь Григорович.

— Прощу, прощу, з великою охотою... — бубонить він і старанно, з кривулькою на кінці вводить: — Гусятинський.

— По батькові? Це добре, так і треба, щоб знали, як по батькові: не вем же годиться казати, — та й доки це буде, — «товаришу Гусятинський». 32 роки — не з борщ плюнути!.. Він смакуючи подивився ще раз на чітке «Григорович», але враз зів'яв. Анкета, прищупивши по-Ленінському око, мов знаючи задалегідь, яке це справить вражіння, запитала:

— Ваше соціяльне походження?

В цих словах ховалась її непереможна сила, але це було разом і єдине місце на всьому життєвому шляху й сумлінні Василя Григоровича, де він почував, що не все в нього гаразд, почував себе перед кимсь винним, знав, що висвзає наверх сама що ні є контр-революція, дурман, опіуми, темрява, але цьому лихові він не міг зарадити: 32 роки, паспорт, метрика — все в установі, всі про це знають.

У всьому іншому:—Що робили до 1917 року, де були за гетьмана, директорію, Денікіна... — у всьому тому, що було підводними рифами де-кому з молодших, він почував себе певним і щасливим, що ніде не був і нікуди не втручався. Тут Василь Григорович дозволяв собі недбало, легкою рукою кидати на папір: працював, служив, працював... йому кортіло навіть поглузувати з анкети: мовляв, знаємо, чого ти хочеш, та дзуськи! Але «Ваше соціяльне походження» отруїло йому всі післяжовтневі дні, коли треба було сидати за анкету, і з самої анкети створило справжнього, бездушного слідчого з двома питливими очима-голками, перед яким нічого не сховати, якому мушиш говорити саму правду. Василь Григорович сумовито перечитав запитання вдруге, протер брудною хусткою окуляри, подивився через голову машиністки в вікно на голе, злегка запорошене свіжим снігом гілля тополі, глянув на усмішку Ленінового портрета і чи не в двадцять написав:

«Син дуже бідного священика села Вербівки». Оце «священика» лягло чорним джкором на білій анкеті й заповонило все попереднє й дальнше. Василь Григорович аж жахнувся чіткості й розміру своїх літер; здавалось, вони закричать зараз на все горло вицире-

ним ротом: «Спи священника, священника! Попович! Ага!..» і понесуть цю прокляту звістку до кімнати місцевкому, де дожидає анкети невідомий чоловік у шкуратяній тужурці. Василеві Григоровичу до болю захотілося зменшити ці лупаті літери, зробити їх малопомітними, він обводив їх для того окрайкамь але несподівано все слово стало ще виразнішим. Василь Григорович глибоко зітхнув і перейшов до чергового пункту.

— Якій партії співчуваєте?

Василь Григорович зручніше умотився на стільці, спокійно поміркував і вирішив на цьому пункті надолужити попереднє запитання.

— Співчуваю Р. К. П. Б. У., — раптом пригадав українізацію і розмахисто додав: — Завжди стояв за федерацію і автономію.

Коло дверей місцевкому Василь Григорович трошки постояв, протер окуляри, погладив лшину, обдивився ще раз написану анкету і навшпиньки ввійшов.

Невідомий у шкуратяній тужурці, низько нахилившись, водив носом над якимсь списком; коло нього стояв з паперами зосередкований і серйозний секретар місцевкому. Василь Григорович довго не міг наважитись порушити густої тиші, що її наводила шкуратяна тужурка і схилена чорна, кучерява голова. Він побожно оглядав Чубарів портрет, і тільки тоді, коли невідомий одірвався від списку й кинув секретареві: «Далі», Василь Григорович стрепенувся. Невідомий, прищулюючись, кинув на всю мизерну постать Василя Григоровича пильний, анкетний погляд і голосно запитав:

— Ви, товаришу, до мене?

Василь Григорович дрігнув і, роблячи що-найприєм-

іший вираз свого обличчя, нечутно, вроздріб підійшов до столу.

— Анкету ви, здається, просили... вибачте—казали... Так я ось...—Василь Григорович похватився, що не вимовив найголовнішого, і після павзи вставив:—товаришу...

Невідомий енергійно труснув чорними кучерями, і шкуратяний рукав блиснув перед очима Василя Григоровича.

— А-а, анкет-а? Давайте. Ваша фамілія?

Василь Григорович прибитим голосом сказав своє прізвище і переступив з ноги на ногу.

Невідомий, не дивлючись, заховав рвучко анкету кудись під папери, а Василь Григорович одступився від стола. Він зовсім не знав, що на такий випадок треба робити, через це тужно глянув по стінах місцевкому, помацав по сорочці гудзики і, не обертаючись до дверей, тихо позадкував назад і вник.

В коридорі він почув себе вільніше, але пригадав:

— Навіщо йому моє прізвище?—І не міг дати собі рідповіді, тільки кляте анкетне місце — «соціально походження» ще раз отруїло йому день.

Василь Григорович байдуже чимчикував на своє старе місце до «Морзе».

II.

Кілька годин Василь Григорович перевертався з боку на бік і не міг заснути. Поволі завмірало по сусідах життя, на вулиці коли-не-коли торохкотіли візникові колеса і, нарешті, замер на бруку похапливий зашівівий крок. Тоді Василь Григорович припинив і, натру-

жуючи зір, намагався розглянути на стіні тьмяні контури плями від якогось далекого ліхтаря. Ніч таємниче прилягала довікола і пожадливо слухає, а Василь Григорович перинає у спогади. Йому здається, наче він лежить на дні якоїсь казкової, тихої саги, а десь там, на поверхні невтомно б'є з невсипущого джерела життя, течуть прозорі води, линуть у певідому далечинь, чужі літа і тільки його роки отут, на споді одлітають безбарвно, як останнє осіннє листя.

Ось вони. 52. Тепер страшно подумати, що два роки тому переступив півстоліття, а було...

Як від чистого, прозорого плеса відбилось Василю Григоровичу його дитинство (Вербівські верби, і тільки батько-під тепер зовсім не до речі — кадило, епітрахіль, хрест), потім майнула школа, початок служби (і вже не Вербівка, а місто: кам'яниця, брук, асфальт). Це його молодість, коли хотілося чомусь Волги, народу волі й конституції. Тоненький тенорок Василя Григоровича співав на човні серед Дніпрового простору на пікніках:

Укажі мне таку обитель,
я такого угла не відал...

Сміялись у сонці золоті бані українського бароко, а здавалось (хотілось думати), що це—на Волзі, Стенька Разін, Перська князівна, «Дубінушка» й бурлаки...

— Видь на Волгу,—чей стоп раздаються...

Ось глибше—туманіють Василю Григоровичу перні невдачі й болі. На мить, на одну тільки мить розквітнуло його кохання, а потім одружився. І Катерина Сидоровна (давно вже не лишилось і тіни від «милої»,

«Каток») товстішала, розлазилась на торби, торбинки й кульки людського м'яса...

І потягнулись, мов заведені, одноманітні дні, сірі й нудні, як телеграфна бинда... Знайшлась Наташа, Саша, Павлуша, але він п'ятилітнім у кадубі втонув, потім догани, нагороди й книжка ощадниці.

А все перевернула Революція — пропало триста карбованців у ощадниці і стало ясно, що не будуть давати пенсії. Життя запшонилося, запалерилося й розклалося на класи, категорії, пайки.

Василь Григорович сказав Катерині Сидоровні:
— З платні не проживеш... Опричники...

Яблучки, яблучки! Свіжі. Золотий ранет. Три мілійони хунт! Яблучки!..

То кошик з рум'яними жмеринськими яблуками на базарі, а при ньому Катерина Сидоровна з улесливим, конфітурним голоском:

— Купіть, купіть! Яблучки!..

Але доліз, нарешті, тиф і до помешкання Василя Григоровича. Довго вовтузився він навколо, порався волохатий коло цілих родин, аж ось раптом, наче іншими дверима ввійшов: гарячка, Катерина Сидоровна маячила про золоту каблучку, що Василь Григорович має понести на базар, і потім — напівсвідомий, жалібний, безпорадний голосок:

— Васінька, — путіночки мені... Дай путіночки!..

Крізь якісь смердючі ліки Василеві Григоровичу почувся тоді раптом — лада. Стало огидно й страшно. Смерть?.. В пам'яті стояв покійний батько-щп. Василь Григорович глибоко зітхнув і перший раз тоді скеп-

тично й гірко подумав: «Попуваали влі, тату, сорок вісім літ, дослужились камілавки й наперсного, а все надарма: «опіом для народа». Але враз розсердився й буркнув:

— Теж державні будівельники, можна сказати — церкви зачиняти! Да... Що то значить—Росія! (Україну німці та Грушевський вигадали: дописувач, переписувач, контролювач, позадники, попередники й самопер—ну й народ!..).

Строго березневого дня, коли намагалась повернутись зима й боязко посідала свої природні права весна і від цього з неба, як нежить, сякало снігом і мжичкою, Катерину Сидоровну одвезли на кладовище. За блудюгами, що, грюкаючи по бруку, везли непофарбовану труну, пішло на кладовище п'ять: сім'я, земляк касир із залізниці та сусідка, перекупка з базару. Коли Василь Григорович удвох з цвинтарним сторожем кинули на могилу останню лопату вохкої землі й Саша ретельно вталував края могил своїми благенькими чобітьми, щоб не розсипались, Василь Григорович одійшов у бік. Він глянув на свіжу могилу, і тепла сльоза заструменіла по щоці й зникла під усом.

Не стало кошків, яблук, не стало самої Катерини Сидоровни. Тепер збільшили вже платню (пайки, «лімони», класи, здається, назавжди одійшли в минуле), життя увійшло в нові береги, але по-стародавньому закрутило свого одвічного млина.

І Василь Григорович, нарешті, запитує себе здивований:

— Чи-ж такі справді була велика буря — вогонь, мор і голод, чи тільки наснилось?.. А в тім пенсії не

бачити її ювілею свого Василя Григорович так і не справить, бо коли стукнуло 25 років—грімнула Революція...

Чогось болює у литці права нога й муляє під боком.
Тік-так, тік-так...

Василь Григорович прислухався, як цокає будило, і з серцем подумав:

«Це мої години одбіває, каналія»...

Хотілося так закрутити його, щоб не цокав і навкруги була-б тільки тиша, але Василь Григорович пригадав, що завтра о восьмій треба на службу.

Він повернувся на другий бік, подумав ще про скорочення штату її, нарешті, заснув.

Тік-так, тік-так...

III.

Василь Григорович проклинувся о сьомій. Ще тільки розвиднялось і коротенький сон лише зморив його, не давши ні спочити, ні забутись, але сьогодні на телеграфі його зміна і треба латодитись.

Василь Григорович ще поворочався трохи на ліжку, потім устав і, не слюдіваючись від нового дня нічого кращого, мляво почав одягатись. За дверима поралась коло самовара Наташа. Легкими шорохами старомодної сукні проплила в сусідню кімнату Копачиха її паточила окропу. Копачиха—сусідка. Її—75 років. Вона давня вдова якогось акцизного Андреева. Цілими днями вона поряється коло якогось мотлоху—стрічок, шиток, засушених листочків, пляшечок, і через це Саша прозвав її—Копачихою. Так і прищепилось між усіма:—
«Покличте Копачиху, дайте Копачисі окропу»... Копачиха

чиха продає через треті руки старі копоти, сережки, ложечки й золоті п'ятірки. З того й доживає вона свої протрухливі дні. Єдина відрада в неї і все, що лишилось з минулого: вранці і ввечері—чай, удень—«кофей». Копачиха дає тричі в місяць на вугілля і за це одержує окріп.

В сімнях з'явився з Наташею Саша. З Сашею Василеві Григоровичу немає ради. Саша два роки вже не вчиться. Раніш він продавав цигарки на вулиці, а тепер не можна: патент і міліція; Саша збирає чужоземні марки й невідомо на які гроші щотижня ходить до цирку. З сіней долетіли знову його вихлясті слова до Наташі:

— Теж панна! Подумаєш!.. З сексотом тягається...

Наташа нервово кричить: «Сашка!» і потім сердито грюкають двері.

Давно вже ламає собі голову над Сашею Василь Григорович, він не раз міркував над цим питанням, підходив до нього зо всіх боків, пригадував увесь свій життєвий досвід, а тепер остаточно вирішив:

— Сашу треба віддати до Комсомолу,—проте, ця думка зараз-же притушилась і вкрилась іржою:—Але як це зробити? Чи-ж приймуть?.. (Скрізь треба анкети й «Ваше соціальне походження»).

За кілька хвилин самовар уже шумів у сусідній кімнаті, а з-за дверей почулось Наташино:

— Папа, чай пити.

Василь Григорович мимоволі здригнув. З того часу, як Наташа зробила собі другий аборт, Василь Григорович наче боїться її нервового голосу, але заразом і хоче його чути. В рисах Наташиного обличчя — молода

Катерина Сидоровна і короткий змах далекої молодости самого Василя Григоровича.

Василь Григорович поспішно одягнув стару «гімнастюрку», накинув піджака й пішов пити чай.

Десь з-за обрію, через натромаджені куби кам'яниць кинуло сонце свого першого проміня й обарвило ніжно-рожевим золотий краєчок бані. Від цього стара, похмура дзвінниця наче звеселішала й опукла баня, вкрившись дитячим рум'янцем, посміхалась наївно й привітно. Це наганяє людям спокій і бездум'я. Василь Григорович поспішно чвалав на службу в своїй старій урядовій шпнелі, що справив був, гадаючи святкувати свій двадцятип'ятирічний ювілей. Він проминув одремонтований Виконком, пропустив повз себе трамвай, що дзенькнув і рушив собі далі, поблискуючи на дроті блідими іскрами, пройшов коло тумби, де патлатий хлопчисько розліплював свіжі афіші, і ось вийшов на ріг, глянув на церкву. Рожева баня ще посміхалася і переймала нові проміні, що вилітали від сходу. Але Василю Григоровичу було тяжко на душі і навіть баня посміхалася не йому. Завжди, коли Василь Григорович наближається до телеграфу, його опановує неспокій і старе серце оббиває свої удари частіше. Щодня він чекає нової неприємности. Йому здається, що якась шкуратяна рука (та сама, що—«конкретно», «по суті», «опіум для народу») загнuzлала телеграф, дні, все життя, і тільки він, Василь Григорович, ще якось борсається між пальцями.

Але час прийде...

Передчуття не зрадило Василя Григоровича і на цей раз. В апаратній його зустріла чергова новина. В кутку,

коло вікна там, де завжди працювали «Юзи», поставлено апарата нової системи—«Клопфера». З великим, дерев'яним, брудним рупором він скидався на дзюб якогось фантастичного хижака і ще здалека владав на очі.

Про «Клопфер» давно вже почали говорити на телеграфі, і між службовцями ширились найрізноманітніші чутки, гадки і навіть де-яке хвилювання. Говорилось, що незабаром усі системи замінять на «Клопфер», що всі телеграфісти мають вивчитись за місяць працювати на ньому, а тих, що не зможуть вивчитись, виключать із служби (спеціально для цього і скорочення штату вигадали—між нами кажучи!). Хтось переказував, що в Москві лікарі дослідили, щоби після трьохрічної праці на «Клопфері» люди божеволіють, і через це в Наркомпочтелі ще не прийшли до остаточного висновку—заводити «Клопфер» чи ні. Говорилось багато, але певного ще нічого не було.

Та ось три дні тому були загальні збори. Голова місцевому Рябошеїн, доповідаючи про останню нараду з адміністрацією і, як завжди, тримаючи одну руку в кешені, а другою виробляючи перед лицем вихлясел, сказав:

— Отже «Клопфер», товариші,—це наше найближче завдання. Він заощаджує нашій республіці втрати. «Клопферові» не треба папірової бинди, він не потребує фарби, «Клопфер» працює на слух. За тиждень ми розпочинаємо навчання. Всі товариші мають як-найскоріше вивчитись. Попереджаю.

Потім секретар Комсомолу, товариш Юшкевич:

— Ми, товариші,—ваша зміна. Те, чого не встигли

ви,—довершимо ми. Новий червоний телеграфіст не знатиме ніяких «Морзе»! «Клопфер» і Радіо—ось наші знаряддя до перемоги. А тому ми, молода гвардія, кажемо: «Даймош Клопфера!..»

Що говорили далі—Василь Григорович забув, зате два слова врізались у пам'ять і витаврували дві чорних цятки:

«Клопфер» і зміна...

Василь Григорович раніш тільки догадувався, що так має бути, але уперто одганяв ці думки і навіть розважав себе: «Говорити вони вміють, знаємо.—«Свобода, рівність і братерство», а ось як до діла, то (як це дядьки кажуть?)—«Кому-на, кому-ні, кому-дуля, кому-дві». Кажіть, кажіть!.. Але сьогодні в апаратній стояв «Клопфер», і це вже говорило тепер одверто й рішуче—треба зміни, треба нових людей...

Василь Григорович підійшов до «Клопфера», оглянув його скептично поверх окулярів з-під лоба, подивився ще в рупор і тихо відійшов на своє місце. Він тужливо подумав:

«Так, так, — нових, а ми підтоптались, одстукали своє. Ну і хай...»

Тепер Василь Григорович уже гаразд уяснив собі, що рано чи пізно (навіть, очевидно, незабаром) прийдуть інші, чужі люди і тоді вже ніколи не зігнеться його погорблена спина над старим «Морзе» і жовтувата телеграфна бипда не покаже йому чужих думок із неосяжних просторів Росії.

Там, при апараті на стільчику, буде сидіти новий. Василь Григорович уявляє собі його досить конкретно: він—у шкурятяній тужурці, розстебнутий комір і не-

охайно відкинуте назад буйне волосся, а збоку, де лежав потертий урядовий з пружиною в середній кашкет Василь Григоровича, впаде на Марксів «Капітал» очайдушна синя кепка.

І сьогодні Василь Григорович покірно схилився перед цим неминучим фатумом свого життя. Тільки одне вдряпалось у саму душу й не пускало. 32 роки він віддав апаратові, притупив коло нього свій зір, висушив руки, полисів і пожовтів як цитрина, а любови до нього не помічав. Навпаки. Апарат його приковував до певного місця, обмежив рухи, думку, волю, але Василь Григорович знав, що по-за апаратом йому немає місця на землі. І він мрився з ним без любови й ненависти.

Тепер-же, коли в апаратній стояв, правда-бо, ще самотній, але такий нахабний дужий «Клопфер», що погрожував заповістити всі столи й дрти, Василю Григоровичу осіннім заходом зажеврила професійна любов.

Близьким та рідним став йому маленький апарат системи «Морзе». І Василь Григорович, думаючи про скорочення штату, потішав себе:

«Та ні. «Клопфер» коли й буде, то тільки частково — два-три апарати, а «Морзе» стоятиме, розуміється, й надалі».

Василь Григорович впійко схилився над апаратом і ніжно сказав про себе:

— Мене вже не буде, не буде зовсім. Скоро вже. А ти, мій апаратик, мій «Морзе», все будеш стукати, все будеш невтомно працювати...

І, наче відповідаючи йому, зажурено шелестіла бинда й тихо цокало коліщатко.

IV.

Наташа прудкими кроками зайшла до кімнати Василя Григоровича і, нервово стискуючи пальці, сказала вдруге за сьогодні:

— Тільки будь ласка, папа, я вас дуже прошу, коли прийде Трохим—ані слова про бога і взагалі...

Василь Григорович винувато й ніяково мотнувся на стільці й, дивлячись крадькома на Наташу, зашепотів:

— Я, я власне—нічого... то тоді тільки так—до слова пришло... Але я—ні, ні...

Наташа ще раз із притиском і маленькою дозою огиди сказала:

— Так будь ласка, папа, прошу...

Наташа вийшла, а Василь Григорович замислився:

«Так, так — це він. Цей комуністишка нещасний, чи навіть кандидат на комуністи Трохим Загорулько, що служить за начальника залізничної варти, це він бештний у тому, що Василь Григорович мусять хвилюватись за Наташу. Безперечно останній аборт від нього. Найшла з ким! І не розбереш, чи справді він начальник, чи таки сексот Одотегецеу, як запевняє Саша... Ех, Наташа, Наташа!»

Василь Григорович злостився на весь той новий але такий чужий йому світ, що перевернув шкереберть усе дотеперішнє його життя, звів на нівець його як батька, зробив із Наташі (хоч і непартійна) «товаришку Нату», а із Саші—звичайного пацана, і навіть запах колишньої святости Різдва, Великодня і храмового Спаса тепер ніби одгонив йому нафталіном («опієм для народу»). Василь Григорович серцем відчував, що

Державна ордена Трудового
2 Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

3

ото і все—батьківська камілавка та папереший і його власні пенсія і ювілей загинули без вороття. Вони гукнули тоді, коли впав на пішоход з телеграфу двохголобий орел і розбився на друзки, коли злазили по місту з н'єдесталів чавунні царі, міністри й діячі...

Спочатку ще можна було сподіватись повороту (це тоді, коли—«лімонш», «всі на боротьбу», — транспорт, угілля, тиф,—матроси, поляки, Врангель і бандитизм). Тоді Василь Григорович—на обличчі скорботно-серйозно, а в душі—смішком-злістю:

— Зруйнували державу сукниши сини! «Весь мір—до основанія»...

І Василь Григорович ладний був щипати свою долю за те, що в лютому 1917-го вітав Революцію: радів чомусь з дурного розуму.

Але з пекла, з руїни, із зубожіння, під свист куль і грохоти снарядів повстала знову держава. І лавина, що палючим огнем знищала на своєму шляху все попереднє, тепер заскориніла, стала твердішати, стала холодна і непорушна. Її оперезав повими дротами, звязав державним апаратом, поштрикав скрізь ячійками, упоєноваженими, агентами той самий, що — шкуратяна тужурка, «негайно виконати» або— «в Чека—до стінки!»....

Василь Григорович відчував безсилість своєї злости. І цей Загорулько, один із тих, що «негайно виконати» зможе, — так, так! безперечно зможе: не два аборти Наташа зробить, а чотирі, п'ять, вісім, поки не скаже товариш Загорулько: «Вопрос ісчерпан». А кол-б Наташа й породила від нього, то все одно: буде—молодий ленинець, жовтеня, піпер, тільки не звичайна

хрещена дитина. Буде так, бо з цим треба погодитись, але батьків наперсний, колишній Спас і можлива пенсія не дозволяють... Василь Григорович може тільки безнадійно і мовчки, випувато й боязко скоритись...

З сіней почулося три голосних удари кулаком у двері, Наташині кроки, рип заржавілих петель, і в сусідню кімнату твердою стопою хромових чобіт увійшов Загорулько. Василь Григорович одразу впізнав його певні, трохи важкі кроки і спокійний, хришкуватий від доповідів, зборів і команди голос. Василь Григорович насторожився. Його серце на мить дало перебої, а потім він пройшов по кімнаті, щоб заспокоїтись, сів знову на стілець, але серце зараз-же одбило: «Він, він»... Василь Григорович рішуче висякався в стару з блакитною окрайкою хустку і ввійшов до Загорулька.

Загорулько незграбно і ніби стомлено розвалився на старій канапці, перекинувши ногу за ногу, і, не встаючи, привітався:

— Здорові, папаша! Ну, як там?

Наташа скрушно глянула великими світло-карими очима і ображено перервала:

— Троша! Скільки разів казала!..

Загорулько відповів погодливо-усмішкуватим поглядом, але виправився:

— Що у вас, Василю Григоровичу, про радіо говорять? Скажімо, фотографія, приміром, і знов-же такі концерти з Москви? Кажуть, що і в нас незабаром буде?

Василь Григорович поклав на коліна долоні й, наче виправдуючись за телеграфні порядки, тіхенько відповів:

— Розуміється, це правда могло-б бути й радіо, але тільки-ж у нас, знаєте, як це завжди...

Наташа сторожко обернулась у його бік, і Василь Григорович, перелякавшись, замовк. Загорулько лягнув рукою по краю шкوراتяної тужурки й опуклості «голіфе» і, підбадьорюючи, кинув:

— Нічого, все буде... — він знову хотів сказати «папаша», але опам'ятався і витримано процідив:— Василю Григоровичу!.. Пройшли, можна сказати, фронт, а тепер—«пожалуйте бритися»: господарче будівництво і знов-же таки—культура. Але радіо—це безперечно, без нього ніяк до комунізму не можна... От, скажемо, Марс, там те-ж, кажуть, люди є, а як з ними звязатись—«смичку», так-би мовити?.. Звичайно наука не дійшла ще до цього, але я певний, що тут без радіо не обійдеться.

Загорулько сказав осташні слова переконано, як знавець справи, він задоволено глянув на Наташу, закинув чобіт вище коліна й закурив цигарку. Потім пригадав і простягнув Василеві Григоровичу:

— Прошу!

Василь Григорович узяв трьома пальцями цигарку й, розтрушуючи на штани попід, прикурив від Загорулькової, а Загорулько казав далі:

— Ну, а як що тільки з Марсом звяжемося, тоді—бери бога за бороду! Амба всяким дурманам!

Наташа, прищуливши око, глянула на батька, Василь Григорович ворухнувся на стільці, проковтнув слину і сказав:

— Будь ласка, пийте чай. Наташа, присунь цукор. Йому хотілось заперечити Загорулькові що-до бога,

але пригадав Наташине застереження і переступив на інше:

— З українізацією, знаєте, нам біда. От мені вже, слава богу, 52, а йди вчити—речівники, голосівки... І як це так, не доберу—в нас же тепер Інтернаціонал, сказати-б, і тут вам «мова». Воно, розуміється, федерацію нам треба, от, наприклад, Р. С. Ф. С. Р., тільки навіщо-ж націоналізм?

Загорулько не без задоволення глянув на виписки своєї тужурки, що тонко відповідала гасовій лямпі «Ампір», і хитро посміхнувся:

— Так, так... Василю Григоровичу (Загорулько давно вже одвик називати людей по батькові, і йому знесву настирливо чіплялось до слова і хотіло вистрибнути на вуста «папаша», але—чудна Патка! ображається...), вчіться! З нового року буде поголовна українізація. В нас на партконференції («в нас» у Загорулька виходить поважно, многозначно і з притиском) так і сказано було: всі повинні українізуватись.

— І комуністам теж? — широ здивувався Василь Григорович.

Загорулько спустив з коліна ногу і трохи схилився наперед:

— Неодмінно, неодмінно, Василю Григоровичу! Комуністам—в першу голову. З цим не жартуйте. Без українізації ніяк не можна: «смічка» і національний розпрос! Це неодмінно...

Загорулько пересів до столу й підсунув шклянку.

Василь Григорович поцокав ложечкою об блюдо й замислено проказав:

— Церква теж українізується... Наша—Миколая, на розі, вже другий тиждень править...

Наташа з мукою подивилась на батька. Завжди після таких розмов Трохим глузував з нього, з її сім'ї, в його голосі брешіли тоді різючі нотки своєї переваги, і від цього було досадно й боляче. В такі хвилини Наташі здавалось, що Трохим зовсім не той, як уявляла собі його колись. Це було там, у залізничній їдальні, на мітингах, куди Наташа приходила із свого головного складу по газети. Тоді був Трохим—сміливий, рішучий, і його міцне тіло в шкурятяній тужурці мов виковане. Наташа відчувала, що цей Трохим—з того загону одчайдушних, патівказкових людей, що однією рукою перевернули світ. З того часу Наташа ходить до Жінвідділу, на делегатські збори і в клуб. Бо ті люди мають вивести всіх із брудних конур, з темних хольів, з-під соромицьких компліментів адміністрації в невідомі, прекрасні, майбутні дні.

Але Наташа тепер погодилась: хай не дійде вона за свого життя до тих далеких, замріяних днів, аби Трохим був такий, як тоді. Сміливий, дужий і добрий. Це буде заклад тому далекому, прекрасному... Наташа спробувала затушувати батькові слова:

— Трохиме, ти завтра будеш у нас на відкритті кутка доброхему?

Загорулько недбало кинув:

— Мабуть,—і заходився коло Василя Григоровича: —Кажете—церква українізується? О-го-о!.. Вона що не таких коників викине, аби й надалі дурман розводити. Що таке, так-би мовити, з наукового погляду церква? — Самообман! От, скажім, Вишня в газеті

лише (як це в нього?): «Святителю отче Карле Марксе, моли бога за нас»... Ха-ха-ха. От встругнув!

Наташа вже нічого не казала, вона втратила ініціативу і безнадійно спостерігала, схиливши на руку голову. Одначе, Василь Григорович на цей раз не втерпів. Він схрестив на столі долоні, потім одсушув шклянку, кашлянув і сказав:

— Я, товаришу Загорулько, де-в-чим не можу погодитись. Релігія, бачите...

Загорулько перебив його:

— Та що ви, папаша! Вам треба антирелігіозуватись.

Наташа промовчала.

— Бо, коли, власне, розібратись і подумати добре — що таке релігія? Дурман! І знов-же таки, візьмімо моці—порохнява. Якби їх, розумієте, на повітря витягнути і потім фукнути на них добре—нічого-б не залишилось! Перед паукою, папаша, всяка релігія зашпеться!

Наташу часом корчили кострубаті Загорулькові слова (4 класи гімназії скінчила, а потім через бідність не можна було, зате на столі лежало «Самообразова-ніє» і «Гимназія на дому»). Тоді Наташа намагалась переконати себе і пробачити:

— Трохим раніш вантажничував — нема нічого дивного. Зате-ж...

Василь Григорович в останнє ковтнув із шклянки, глибоко зітхнув і, щоб не зайти розмові далеко, встав:

— На службу завтра, вибачайте...—він сунув свою руку в дебету Загорулькову долоню й вийшов.

Наташа полегшено зітхнула і палила собі чаю.

— Троша, навіщо ти починаєш про релігію? Однаково-ж—не переконаєш старого...

Загорулько почув, що, й справді, «папаша» був зовсім зайвий отут, але він моргнув Наташі:

— Нічого, треба завітнути папашу!

— І потім це знов—«папаша»! Я-ж просила...

Але Загорулько не дав їй скінчити. Він миттю підсунув свого стільця до краю стола й, охопивши сльозними руками Наташину постать, затупив поцілунком її губи.

— Ну, ну, не гнівайся, не буду...

Наташа відповіла йому ніжним рухом губів, і на лиці її зайнялася усмішка.

Загорулько випустив її з обіймів і спокійно сказав:

— Ляжемо, Нато?

Наташа хитнула головою до кімнати Василя Григоровича:

— Батько-ж ще не спить...

Загорулько безжурно посміхнувся й махнув рукою:

— Аг, папаша! Ну і хай не спить. Нато!..

Він знову стиснув її крихкотілу постать, і Наташа безвільно одкинула на Загорульків лікоть голову і завмерла.

У

Василь Григорович увійшов до своєї кімнати, але спати не ліг. Він сів при своєму столикові, де не раз штопала колись панчохи Катерина Сидоровна і замислився. В його ушах ще розлягався грохотами певний Загорульків голос і сам Загорулько, наче необмежений владар над Наташею, Василем Григоровичем і всім те-

перішнім життям, стояв уперто перед очима і глузливо посміхався: «Бери бога за бороду!»

Василь Григорович стискував свої думки і одганяв їх, боючись блюзнірства. Але дразливо й спокусливо якийсь внутрішній свій і не свій голос проказував йому. І Загорулько, і всі ті розхристані, одчаяні люди, для яких немає минулого, зможуть дійти всього. Приходили німці, бездушні і тверді як камінь німці. — їздили по місту лаковані офіцери, мигнули на місяць поляки, і що-ж—прийшов розхристаний, обірваний, голодний більшовик. Він був проти всіх і всі проти нього. Але він коротко і рішуче сказав: «Негаймо виконати!» І Василь Григорович і всі інші пішли служити, як і служили раніш. Чи можна-ж було повірити, що буде отак завжди? Але сталося так і буде безперечно так само й далі. І біда в тому, що ближче й ближче він, цей незрозумілий, чудний більшовик підлазить до Василя Григоровича, опутує життя своїми залізними тенетами. І вже небагато лишилось, коли від усього того, що було, не лишиться нічого. Вони зруйнували все і відбудовують по-своєму. Вони вневажали бога, і бог мовчав. Мовчав увесь світ, бо на версі стоїть розхристаний, непереможний більшовик. Він зможе взяти бога за бороду! Зможе... Ось плакат на телеграфі: робітник і на долоні аероплан—«леті, залізний словей, і міру пой освободеньє»... І Василь Григорович тепер напевно знає, що він, отой більшовицький аероплан полетить і заспіває! І про Марс Загорулько—не дарма: вони такі, що, відай, звяжуться і з Марсом. Вони знищать «Морзе» і «Юз», і з одного лише наказу буде торохкотіти «Клопфер» і гудіти радію!..

Вони зможуть усе. Це справжні чорти. Вони мудрі, хитрі й непереможні як сам Сатана!..

Василь Григорович зажурено схилився на стіл, і до нього уїдливо долітав з другої кімнати глухий рип каналки. Але він сидів мовчки і не ворушиться.

Було вже за дванадцятю, коли Загорулько встав, пройшовся широкими кроками по кімнаті, голосно заговорив і чиркнув сірником. Він трохи ще посидів, засміявся чомусь і вийшов із дому.

Наташа тихо застелила на канапі постіль, стала на хвилину замислено коло столу, потім погасила лампу, і в кімнаті замовкло. Василь Григорович піймав ухом ледве-чутний шорох Наташиної ковдри і встав. Він завів будило на восьму, поволі роздягнувся, потер пересиджені ноги й ліг спати.

Але знову не спалось. Ніч пантрівала його і ось тепер нахабно підступила до самого ліжка і не дає старому спокою. Василь Григорович натягнув на голову ковдру і підобгав до живота ноги, але й це не ратувало: все одно за ковдрою—ніч, кімната, вулиця, тьма...

Десь коло першої години, коли давно вже стихло на вулиці, повернувся додому із цирку Саша. Він одчинив двері одмичкою, і з сіней долетіла до Василя Григоровича його підстрибкувата хода і стуки коло вішадла. Саша безцеремонно грюкнув дверима і в темряві заходився шукати на столі страви. Його худенькі пальці моторно обмацали, блюдця, тарілку й цукерницю, але, крім кількох грудок цукру, нічого не знайшли. Саша сердито забурчав:

— Гадость! З сексотом усе злюпала... Хоч-би кільце ковбаси залишила!

Наташа мовчки перевернулася на другий бік і щільніше закуталась у ковдру. Саша гриз цукор і іншпорив уже у шахві. Наташа боязко прислухалась і обернулася до Саші:

— Що ти там робиш? То сало батькові на сніданок.

Саша видобув шматок хліба і злісно прошепотів:
— Все вам!.. А мені так пухни...

Він смакуючи знищив хунт хліба й решту цукру. Незабаром Василь Григорович почув його рівний, безтурботний, солодкий хрип. Василь Григорович перехристився широким хрестом, притискуючи до тіла свої кістляві пальці, і з вірою прошепотів:

— Господи! Милосердний Господи! Допоможі-ж, щоб Сашу прийняли до Коммуну...

VI

Василь Григорович сидів на задньому ослоні і слухав. Він таки мусів ходити на ці безглузді лекції навіснї «мсви». Що-разу лектор помічав у журналі відвідувачів, і що-тижня адміністратор курсів, стара мавпа завканц Журавель, перевіряв відвідування. Мало того—Василь Григорович мусів трохи надщербити свого місячного бюджету, купивши «Український язык» Снявського і читанку «Шляхом життя». Так, у цьому була якась своя вибаглива правда: більшовик (отой колишній босий і голодний із півночі більшовик) примусів його ходити на лекції, читати українські газети і вчити граматику. Років десять тому Василю Григоровичу і не наснилось-би навіть, що йому ще доведеться колись під старість учитись. І хоч-би-ж чого пут-

нього, а то!.. Але шість літ тому вперше заговорили про «мову». Сидоренко почав носити під урядовою тужуркою вишивану сорочку з стьожкою і картав Васпля Григоровича:

— Добродію Гусятинський! Ви-ж з діда-прадіда, можна сказати, а тут, у державній українській установі все «чтскасте та «какаєте»!

Але Василь Григорович не вважав на те: всі знають, що Сидоренко хоч старший, але в голові йому того... Увлекающійся!

Проте Васпля Григорович мусив розшифровувати з української на російську накази гетьманського міністерства і проглянути початкову граматику Олени Куріло. Та це було дурнячки. І коли сотня гетьманських сердюків, маршируючи, галасала на вулиці: «Бо за ту єдину неньку Україну»... — Василь Григорович прекрасно знав, що всі дома великого міста, вся благодатна, осяяна німецьким шелсом країна, навіть саме повітря тут підспівували тоді: «Встане вільна Україна від Кавказу до Берліна»...

А потім, хіба-ж можна повірити, щоб «залізяку на пухляку» тривало довго! Але прийшли інші дні і заспірали інших пісень.

Більшовик по-своєму взявся до українізації. «Одержавши це, наказую вам негайно...» «Улаштуйте іспит; осіб, що їх буде залічено до 4-ої категорії, звільняти з посади...» Ну, і що-ж Василь Григорович міг проти цього зробити? Він чув, що навіть тим, які опинились у третій категорії, стара мавпа, Журавель, розводячи безнадійно руками, відповідав завжди одне:

— Я нічого, товарищ, не могу! Поймі—что нічого!

Ви числітесь за товарищем Смолянським, явітесь в Губпрофобр к нему — і он вам назначит екзамен. Купіте Гладкого, Сіпявского і подучіте. Нічого не могу більше!..

Ні, Василь Григоревич волів учитись української мови і ходити регулярно на лекції, а ніж числитись за головним українізаторським чекістом і оббивати пороги Наросвіти.

Василь Григоревич забив собі бачи голосними та приголосними і наполягав на річевники. І ось тепер він стежить за проворним, безусим парубком, лектором, і дивується.

Лектор дакламаційно і з митами пояснює:

— Річевники жіночого роду з основою на приголосну мають у родовому відмінку...

Лектор хоче бути популярним і, коли вимовляє «жіночого роду», він бере на півтона вище і додає ніжності. Між иншим лектор уніс в життя телеграфісток багато змін: Ніна Мойська шукала в словнику «любить», і, коли знайшла «кохати», вона цілком погодилась із лектором що-до милозвучности української мови; Слівочнікова справила собі нового капелюха і навіть стара діва Власа Нікіфоровна намагалась виглядати молодшою і цікавішою. Коли лектор прохає слухачів подати якийсь приклад, Власа Нікіфоровна старанно ворухить губами, кокетуючи, випинає вперед лікті й поправляє зачіску.

Але Василь Григорович вперто вліз в себе і хоче бути непомітним. Він старанно записує лекторові зауваження та правила, але коли лектор підходить до нього, він безпорадно мовчить і навіть підказки сусідів

не рятують його. Ні, куди там його вивчити речівники, прикметники, ніякий рід і всю безглузду премудрости проклятої мови!..

Василь Григорович побоюється лектора, і коли зустрічає його на вулиці, він намагається привітатись із ним перший.

Лекція скінчилась. Василь Григорович глибоко зітхнув, зібрав книжки та зшиток і пішов учитись на «Клопфері».

— Ну, Василю Григоровичу, тепер—на «Клопфер» тарабанити?—весело сказав, навздоганяючи, старший доглядач Балабай і підморгнув Василю Григоровичу:— Беруть нашого брата за ребра. Учись та й учись, з лекції на лекцію... Просто тобі не телеграф, а університет, сучого сина!..

Василь Григорович сумовито відповів: «Да»... і побіччувався на третій поверх до «Клопфера».

І ось перед ним на столі стоїть цей непереможний «Клопфер», на якому щодня не вивчиться працювати Василь Григорович, але який зіпхне з апаратної «Морзе» і «Юза» і зітре навіть згадку про колишнього телеграфіста, що працював на телеграфі 32 роки.

Василь Григорович сів на стілець і почав вистукувати підоймою алфавіт. Дерев'яний рупор зміцнював стуки і вони голосними вже долітали до вухей Василя Григоровича—Тук... тук-тук-тук...

Через стіну, із Комсомольського клубу, долітав гамір і сміх. Так близько, зовсім уже близько підлазло оте нове, чуже й невідоме до Василя Григоровича.

Але Василь Григорович стискає свою зів'ялу думку й напружує давно вже притуплений слух. Він хоче запа-

м'ятати умовні стукки алфавіту, він мусить їх запам'ятати, бо інакше—буде скорочення штату, Созабез і старість, глибока, забрьохана старість.

І в цей час за стіною зірвалось молоде, безбережне, завзяте й дуже:

Наш паротяг, лети вперед!
В комуні будем скоро,
Нам більше нікуди іти,
Над нами—зорі, зорі!..

Це співає Коммол. Співає безжурно, весело й безтурботно. Певні своєї сили молоді голоси розбивали стіну й розсипалися по кімнаті, де вчився Василь Григорович. Їх годі було стримати. Вони перепліталися із стуками, і «Клопфер», замість алфавіту, вистукував інше, він окселентував їм: — Тук-тук-тук... тук... тук...

Вони рвучко летіли вперед, у ті безмежні далі, куди не могла сягнути думка Василя Григоровича. Вони летіли, минаючи його,—в них своя мета і їм зовсім немає діла до подорожніх старців, що чвалають, крехтячи, до своєї могили. Але Василю Григоровичу вони і цей їхній «Клопфер» (він—«їхній»,—Василь Григорович ніколи не зрадить свого «Морзе») вони співали йому іншої.

— Тук-тук... тук... тук...

Він не міг збагнути, чи то стукає нове життя й інші люди, що сядуть на його стільчику, чи, може, прийшла, нарешті, сама смерть... Василь Григорович машиново натискує підойму, і рупор викрикує свої зухвалі поклики: Тук-тук... тук...

Василю Григоровичу тепер стало зовсім ясно: біда

пе в тому скороченні штату, що має бути на телеграфіні,—іде велике скорочення штатів самого життя і його. Василя Григоровича Гусятинського, леле, не занесуть у списки нових робітників! Так буде... А чому, пощо — хліба це все одно, коли слух не може відрізнити Клопферових стуків і душа Василя Григоровича назавжди залишлась із «Морзе»?..

А пісня летіла вперед у нові бурі, громи, хуртовини, спіги і весни. Ні, то співав не звичайний Коммол, куди хотілося Василю Григоровичу пропхнути Сашу, щоб міг учитись! То співало зовсім інше, нове плем'я людей, для яких і шиною двадцятих років, і фунти лаврового листа замість пайки з борошном, і оті фронти, і всі бурхливі страшні дні були сама тільки радість і безупинна потуга—вперед.

Василь Григорович не міг сьогодні далі вчитись. Голову тисли якись неясні, але уперті думки, і голова боліла. Він одсунув свою руку від підойми, зібрав свої книжки, надів кашкета й вийшов.

Він, не зважаючи ані на що, йшов улицями міста і вуличний гамір не міг пробитись до Василя Григоровича, він це порушував його настрою. Василь Григорович почував тільки одне: було жаль. Було жаль і «Морзе», що його доведеться незабаром поклянути, і всього мотлоху отих вічних буднів свого життя, і самого себе, і всіх тих, що одійдуть від апарату,—жаль... Хотілось сісти на тротуар і помаленьку, щоб ніхто не чув, заплакати. Але Василь Григорович ішов собі далі: він спочине і зітхне не тут, серед натовпу чужих людей,—Василь Григорович простує на кладовище до могили Катерини Сидоровни. Зима цього року глузувала

з Василя Григоровича: тепер, коли в нього було трохи дров і не треба було вже ламати свої й чужі паркани або вирушати за місто в ліс, вона, сміючись, скувала тоненькою крижаною плівкою калюжі й злегка напудрила памороз'ю гілочки дерев. Деревця ніяково й соромливо коливали голими раменами, і січень скидався на поганенький і дешевий фарс. Але Василеві Григоровичу було це до нього. Хтось, кому це робити належить (може той самий, що в шкурятині тужурці), заводив дні, пльнував за ними, і вони ліньки, млявою, сдноманітною чередою проходили повз Василя Григоровича і зникали в непам'ять—середа, четвер, п'ятниця...

Ось, нарешті, висунулась з-за дерев кладовищенська церква, брама з похилім хрестом, сумні, урочисті тополі, погорблені хрести—білі, чорні, сірі... І розпливалась по надгробках і мерзлій, зморщеній землі стареча жура Василя Григоровича.

Кладовище...

Тихо і спокійно тут. Василь Григорович пройшов алеєю і звернув під гору, до знайомої могили. Хреста вже не було на ній: хтось, певно, взяв його на паливо, сама могила обсіпалась, увіходила в землю, і щось не могло тепер сказати Василеві Григоровичу, що тут лежала його Катерина Споровна, з якою прочвалав він 27 років свого життя. Сухе, збгане листя і поникла від морозу трава боязко притулились до могили — ото і все.

Василь Григорович став і низько схилив голову. Йому хотілось поскаржитись, сказати Катерині Споровні, що йому тяжко живеться, і як жити далі, і що робити з Наташею і Сашею, він зовсім не знає. Ска-

зати, що нема в нього чистої білизни і ніхто більше не варить йому його улюбленої конфітури з полуниць і ніколи не зварить... Хотілось удвох пригадати те все, що було і що тепер уже навіки щезло...

Василь Григорович глибоко зітхнув і, наче навмисно, з усієї його молодости, від зів'ялих пелюстків парубоцьких літ йому спав на думку тільки коротенький уривок віршу:

Спи спокійно, моя дорога,
Только в смерти желанный покой"...

Десь неподалеку світнув маневровий паротяг, крізь галузки дерев майоріли кам'яниці міста і пропадали у спійній вечірній мряці, а тут було тихо і затишно. Ясен звів безпорадно до неба голе гілля, наче молився за душі небіжчиків, а німий, похилий хрест ніби казав про марність людських сподіванок, праці і боротьби, і навіть вітер не долітав сюди: зупинився коло брами.

Василь Григорович спустився навколішки і тихо присів коло могили. В цей куток кладовища не заглядав ніхто, і постать Василя Григоровича, наче тінь останнього покійника, фантастично зливалась із кладовищенським сумом, тишою й самотністю...

Він пішов додому тільки тоді, коли на хресті й дерева повисла густа вечірня сутінь і на кладовищенській церкві задзвонили до вечерні.

VII

Цього вечора Саша прибіг додому з людським черепом. Вдень він прибився до якоїсь екскурсії оглядати клініку. Клінічний спокій, високі білі стелі, чиста під-

лога і безліч усяких кістяків, пляшок та слоїків із заспиртованими маленькими, наче ляльки, людьми вразили Сашу. Спочатку він бережно оглядав столи й шахи, а потім орієнтувався і, коли екскурсанти почвали кудись уперед, Саша моторно зірвав череп із ланцюжка й сховав за пазуху. Хотілось притягти до дому цілого кістяка, але його не пронесеш: сторож у дверях. Саша про-очі обдивився ще якісь малюнки і щасливо випорснув на вулицю.

Небо важчало густими олов'яними хмарами, із завулків, рогів і сутічок вилазив вечір. Дома нікого не було, і Саші кортіло використати це. Він уважно оглядав черепові дірки, помацав зуси і луснув пальцем по кістяному лобі.

Сашині думки, мов люстеркові білки, стрибали коло одного—що робити з черепом? Його можна покласти Наташці під ковдру, можна приробити до щелеп мотузки, і череп буде клацати зубами, можна... Саша свщснув і вистрибом кинувся до Наташиних щухлядок шукати мотузів.

Саша забув навіть скинути з себе пальто та шапку. Він гарячково заходився в'язати до щелеп мотузку, втикати в черепові дірочки сірники, вшукав десь пружинку і приладнав її до кости. Його праця якийсь час не давала жадних наслідків: пов'язаний і поштриканий череп уперто не хотів виконувати Сашиної волі, але Саша з подвійною енергією, сопучи, брався до роботи знову, старанно вимірював, розв'язував і знову в'язав.

Уже зовсім стемніло, коли Саша випростав зігнуту спину і щасливий оглянув свій винахід. Досить сіпонути позаду мотузка, і череп слухняно відкриває вишкі-

рену страшну пащу і потім глухо, погрозово стукає мертвими зубами. Саша вийшов на середину кімнати, легко зітхнув і раптом почув голод і ломоту в спині. Він кинув на канапку пальто і жваво метнувся в сімці ставити самовар.

Коли самовар зашипів і витягнув свою першу мінерну поту, Копачиха виявила в своїй кімнаті кволі ознаки свого життя.

Почулося брязкотіння ложечкою, дзвін шклянки і тихі пантофельні кроки по кімнаті. За десять хвилин Копачиха прийде брати воду. Саші раптом блиснув геніяльний план.

— Треба підпушити Копачиху!

Саша видобув із шахови недогарок свічки, запалив його тремтячими похалплевими руками і вставив у лихтар, що ходив з ним на страстях до церкви. Потім обгорнув його червоним папером, позавішував ковдрою та пальтом вікна і вніс самовар. Він подумав трохи, поклав поруч лихтаря череп і накрив їх обох цупкою хусткою. Хату оповила непроглядна, густа тьма.

Топеньке самоварове шипіння ще порушало трохи ілюзію, нагадуючи про життя й світ.

Саша накрив самовар накришкою, поставив його за шахву, і в хаті завмерло, мов опустилось у могилу.

В сімцях зашаруділа Копачиха. Саша присів на карачки і взяв мотуза. Копачиха не знайшла в сімцях самовара і одчинила ціпком двері:

— А где-же шамовар?..

В кімнаті було тихо. Копачиха знову зашамкала і увійшла в середину.

— Шаша! Наташа!.. Где-же ви?..

Саша повільно потягнув до себе хустку і засіпав мотуза. В кімнату зловіще глянула червона заграва і череп, мов посланець самого пекла, осатавіло заклацав з'їбамп.

Копачиха зойкнула і випустила чайника.

Череп замовк, і хижа тиша зо всіх боків обступила Копачиху. Вона трохи опам'яталась і занесши ціпка, ступіла вперед. Череп недобре дивився їй у вічі. Копачихині губи самі зашепотіли: «Швят, швят, швят»... і вона підсунулась ще, але тільки-но хотіла тикнути черепа ціпком, як знову піднялася щелепа і череп потверно посміхнувся. Копачиха захищала і що-сили гахнула ціпком по лихтарю. Дзенькнуло скло, покотився череп, мигнула свічка й згасла. Саша з диким вереском вистрибнув із-під столу і схопив Копачиху за ногу. Копачиха зашелестіла шлейфом старомодньої сукні і безмовно поточилась на підлогу.

В дверях нетерпляче стукала Наташа. Саша побіг відчинити, й коли Наташа запалила лампу, перед нею розгляглася незвичайна картина: на підлозі лежала жовта мізерна Копачиха й ледве дихала, трохи далі—ціпок, черепки й уламки черепа. Саша випувато чухав потилицю:

— Перелякалась дура...

Наташа бризкала на Копачиху водою, розтирала їй чимось скролі й, нарешті, Копачиха прийшла до свідомости. Але встати вже не могла: їй одняло праву руку й ногу. Саша накинув кожуха, схопив під пахву шапку й вибіг із хати, щоб забутись. Наташа гукала когось на допомогу, лаяла і проклинала Сашку, бла-

гала Копачиху підвестись і на-силу дотягла її до ка-палки.

Копачиха не скаржилась. Важко зітхаючи, вона тупо дивилась перед себе своїми вщохлими очима й мовчала. Наташа зовсім не знала, що робити.

Через одкриті двері безшумно ступив Василь Григорович і обережно увійшов у кімнату. Наташа урив-часто, хвилюючись, переказала йому подію, лаяла Са-шу, казала, що треба-ж, нарешті, звернути на цього бандита якусь увагу, й заявила, що дома вона не може більше жити.

Василь Григорович сидів на краю стільчика, не знімаючи пальта, наче не до своєї хати він прийшов, і мовчки, понуро слухав. Коли Наташа трохи заспокої-лась, Василь Григорович устав і про себе сказав:

— Ні, обов'язково треба буде попросити Загоруль-ка, щоб допоміг—Сашу до Коммолу...—а потім спів-чутливо і трохи ніяково, ніби винувато проказав до Наташі:—Це правда, правда, так не можна, звичайно. Хлопець не вчиться, і що з нього буде... Треба якихось заходів...

VIII

Як і всі інші, попередні дні, прийшов, нарешті, і цей день. Там, за дубовими дверима кабінету завідува-ча, де було накурено і людно, розглядали штати, обмір-ковували, сперечались і записували.

І як це дивно збіглося! Ніхто інший, а сам Василь Григорович учора прийняв на своєму «Морзе» коро-теньку телеграму: «Переведіть скорочення штату два-цять відсотків»... Але тепер це навіть не вразило і не

зворушило: Василь Григорович старанно і охайно записав у книгу вхідних цього ордера на свою власну смерть... Записав, перепочув хвилинку і знову заходився працювати. Він бережно накручував бинду, тендітно постукував підоймою і мпелувався з розміреної чіткої праці свого «Морзе».

Василь Григорович увійшов увесь у свою роботу, він не помічав нічого й нікого так, наче дитиною колись будував у піску хату. І коли прийшла зміна, Василеві Григоровичу вперше за всі роки не захотілось покинути апарата, і йти додому спочивати. Хотілося ще стукати ричагом, записувати телеграми далі й далі, щоб напрацюватись на все життя, на Созабез і старість... Але телеграфіст із нової зміни перервав:

— Охота морочитись! Все одно завтра скорочення... Кидайте...

Василь Григорович раптом розшифрував своєю душею зміст телеграми про скорочення і зів'яв. Справді, навіть працювати, коли завтра за прізвиськом Гусятинський з'явиться чорна чорнильна крапка і перетреться назавжди те, що тягнулося 32 роки! Не треба більше...

Василь Григорович глянув ще раз своїми вогкими очима на «Морзе», світлу, простору апаратну і вийшов.

Сьогодні Василь Григорович знову прийшов на телеграф. Правда, він надаремно тиняється тут: наслідки скорочення буде відомо лиш завтра, а сьогодні його зміна має спочивати. Одначе якийсь внутрішній неспокій, від якого холоднішало серце й тиснуло в животі, прибив його зрання до знайомого коридору, високих стін і великих вікон.

Апаратна сьогодні вилюдніла. Гуртками розійшлись по коридорі телеграфісти і пошепки перемовлялись, наче за кабінетними дверима завідувача, де засідала комісія, вмірала безнадійно-хвора людина.

Василь Григорович навшпиньки пройшов поуз кабінет, полохливо, наче сподівався відтіля вдару, зиркнув на двері і приєднався до гурту.

Жінки нервувались і хрестили під пальтами груди, чоловіки стояли серйозні й похмурі. Хтось передавав якусь новину, прийшов старший і гукнув чергових до апаратів, нарешті, засідання перервалось.

З кабінету вийшли зморені від тютюну й сидіння люди, і коридор трепетно-допитливими очима повернувся до їхніх вимучених облич і завмер.

Тільки один Рябошеїн вийшов, як і завжди, спокійний та урівноважений. Рівним голосом він звернувся до телеграфістів:

— Товарищі, ви надаремно чекаєте. Списки скорочених буде вивішено завтра.

Телеграфісти одначе постояли кілька хвилин, наче сподівались іще чогось, а потім незадоволені почали розходитись.

Василь Григорович зайшов до бухгалтерії і одержав свої сорок карбованців за останній місяць. Він пильно перелічав гроші і сховав кудись у середину, за гімнастборку. Потім оглянувся ще по коридорі і пішов.

Січневий день безсніжної зими, поспішаючи, пакував свої вбогі лаштунки, і на вулиці темнішало. Василь Григорович флегматично човгав додому. Йому хотілось тепер тільки одного: лягти і заснути, спати довго, спокійно, щоб ніхто не турбував і нічого не сні-

лось. Але Василя Григоровича навздогнав Балабай.

— Куди, Василю Григоровичу, прямуємо?

Василь Григорович болісно посміхнувся.

— Та куди-ж мені більше—додому...

Балабай зрозумів: куди-ж його більше йти, як скорочують.—і він співчутливо хитнув головою:

— Да, крутять нашим братом, крутять і не питають! Ой, надоїло, сй, надоїло-ж!

Жовтуваті Балабаєві вуса сердито смикнулись на голене підборіддя, але враз жваво випнулися угору.

— Пивця-б випити, Василю Григоровичу?

Василь Григорович не чув: розсіяним поглядом він дивився в осяяну електрикою перспективу широкої вулиці. З обох боків уже світилися пишні вітрини крамниць, паштетних і пивних. Тендітне світло кольорових лампочок розливалось по дорогих оксамитах, шовках, перкалеві, модних пальтах і вабило перехожого ейд зборів, біганини й кампанії до комфортабельного, ажурного життя. Василь Григорович тужно глянув на гладкі ковбаси, пляшки вина й кучу оселедців, що ладні були кожної хвилини стати до послуг грошешному, і зітхнув.

— Як усе-ж таки змінилось життя...

На мерзлий тротуар із пивних долітали розбитими скалками сміхи скрипки й неспівське хрипіння контрабасу. Чхати освітленим вікнам і жижкій музиці на скорочення штатів, доповіді, виробничі плани і все те, що обговорюється і висліджується за дверима кабінетів, комосередків і клубів. Музика грає, вилискують ковбаси і звабно розсівся торг — на сьогодні. Сьогодні є вільний торг, базар, театр, казино... а завтра — бай-дуже!..

Балабай, підпустивши у голос тепла й щирости, сказав удруге:

— Дак ходім, Вася? Чорт його бері все! Випиймо...

Василь Григорович блинув здивованими очима і не зрозумів. З того часу, як бахнула революція, він не розкидав безоглядно гроши. Василь Григорович навіть не припускав думки зайти до пивної. Але Балабай уже одчинив у пивну двері й штовхав його під лікоть.

— Та ну там! Випиймо! Пивце, Вася, це, брат, така штука...

Василь Григорович раптом подумав:

«Правда—завтра буде вивішено список скорочених з штату, буде поплутаний чертамі Созабез... Все одно...»—і погодився:

— Та що-ж, зайдімо, мабуть, Гаврило Митрофановичу...

ІХ

Вони переступили поріг відомої пивної «Костік». Балабай як свій чоловік пройшов по залі, заторохкотів стільцями й вибрав затишного кутка під штучною пальмою.

Василь Григорович глянув на якусь поганешку жовтувату картину, несміливо підсунув собі стілець і, підобгавши шинельні поли, вмогився. Підбіг офіціант Гришка. На вузькому Гришчинному лобі, розтягнутих чорними поворозками бровах і чубикові—канарейкою—вічне запитання:

— Окремий кабінет і дівчинку покажете?

І коли відвідувач замовляє саме це, Гришка соло-

дещко посміхнеться (мовляв: «Розуміється»), хвицьне на радощах серветкою і йде завішувати в кабінеті вікна.

Гришка знає Балабаєву вдачу.

— Сонька тэперя свободная, на кухні бігочки под-жаріваєт...

Балабай статечно гикнув і, мотнувши дебею шп-єю, критично оглянув Василя Григоровича. Він де-яку хвилину мовчки вагався що-до його нахилів і не давав Гришці відповіді. Гришка закинув за плече сер-ветку і по-панибратському вперся руками в стіл.

— Можна і Маньку, вона в «Барі» сидить...

Але Балабай псважно спустив на стіл долоню і сказав:

— Ні...—потім узяв Гришку за лікоть і перегнув-ся до його грудей: — П'ять пляшечок пива і «горь-кої» дві.

За хвилину Гришка поставив пиво, два бокали «горької» і про очі порожній сифон (на випадок мілі-ція або щось таке: то зельтерська в бокалах, а не спиртові трунки).

Балабай звиклою рукою налив у шклянки пива і зараз-же спорожнив, потім утер носа і закусив соло-ним бубличком.

— Тяжке, брат, життя наше, Вася...

Василь Григорович випив дрібними ковтками свою шклянку і поклав на коліна руки. Було ніби соромно: Сашу треба вчити й Наташі—пальто, а він гроші на пиво...

— Де-хто й уміє улаштуватись, Вася,—продов-жував далі, пирхаючи від пива, Балабай.—От, скажім,

Бондаренко: женився вдруге, жінка, знаєш, з ферма/ми (Балабай солоденько підморгнув), помешкання в нього пічого собі, корова, молоко своє...

Василь Григорович тоскно слухав музику. Вона грала щось тужливе і сентиментально-безнадійне. Коло прилавку сидів власник пиєної Бляхер і визначав з фізіономій, кому із нових гостей треба окремого кабінету то-що. Бляхер—людина практики й комерції. Це в нього вроді як мистецтво для мистецтва. Він до титли знає обов'язкові постанови Губвиконкому, артикули Кримінального Кодексу й відчуває неп. Одне тільки заважає Бляхерові—ніс. Він завжди сопє, свистить, виринає з широкіх ніздрів чорні волоски, а повітря не пропускає: там поліпи. Через це Бляхер дихає відкритим ротом з маленькими, як сопляки, англійськими вусиками, і щоб забутись, запихає туди товщелену цигарку з найкращого тютюну.

В дверях задзвеніли остроги й увійшло кілька військових.

Бляхер гукнув на мигах Гришку.

— Скажи Ворковичу, хай «матроського» грає — воєнні.

Подавати військовим пішов сам Бляхер. Його короткі, тоєсті й криві, як гілляки, ноги однесли незграбний, розляпаний тұлуб до стола і назад. Перша скрипка слухняно одрізала скибочку «матроського», а за нею зірвався контрабас і вдарило піяніно. Уривчаті звуки пічними метеликами пурхали по залі, по окремих кабінетах і кажанами мчали назад, у минуле, в колишні загородні ресторації, шантани й кабаре. Перша скрипка (Воркович) то вигиналась в'юном, то при-

сідала, наче хотіла когось підсадити, то випростувалась стрілкою і ладна була розірватись. На спітнілому, чепурному, з бездоганним поділом сльничці Ворковича — спогати і жаль: хіба отакій шантрапі він грав колись у «Венеції»! Хіба то — офіцери! Хіба оті повії з залаганими панчохами — шансонетки!..

Ні, Воркович хоче оригіналу, а не дешевої Бляхерської імітації.

Поміж столами ходив флегматичний офіціант грузин. Він зовсім не по-грузинськemu лисий, на смаглому лиці його сидять два посріблених уся, і пара чорних очей чомусь не метушаться тепер, не хвилюються і не запалюються. Синя толстовка і штани в чоботях одгонять першою фазою НЕП'у і не пасують до Бляхерового комірця й гостроносих черевиків. Проте Бляхер мириться з грузином: він може иноді стати в пригоді, як фізична сила.

Василь Григорович обдивився Бляхера, Гришку, Ворковича і подумав: отже розмістились люди, кожний якось живе... І знову густою осінньою мрякою його оповіла безвихідна туга. Чому-ж він не може зачепитись, чому завтра він буде по-за штатом і замість роботи, посади, справ буде слизький брук і сіра перспектива міської вулиці?

Василь Григорович спустив голову на розчепірену долоню і схилився до Балабая.

— Ну, скажи мені, Гаврило Митрофановичу, і що воно все значить? От мучили нас із тою українською мовою, потім «Клопфера» завели, тепер скорочують... Для чого воно? Не розумію...

Балабай многозначно моргнув своїми густими чорними бровами і підняв пальця вгору.

— Е-е... Тут, Вася, махінація, система, брат, ціла!

Балабай тріснув задоволено пальцями, як знавець великої таємниці, підсунувся до Василя Григоровича. Василь Григорович підпер голову ще й другою рукою і знову запитав:

— От, хоч-би взяти українізацію: вони-ж більшовики. Сказати-б, Петлюра, гетьман—я помімаю: а тепер і вони туди-ж гнуть...

Василь Григорович уставився тьмяними очима в зморщене Балабаєве чоло і жадав відповіді; Балабай узяв його за рукав і таємниче почав:

— Кажеш, Василю Григоровичу,—вони українізацію заводять? Да, да, заводять... А ти помітив, що всі жиди вчать тепер українську мову? Ти думаєш—це воно так собі, спроста?

Василь Григорович запитуюче дивився на Балабая. Балабай сіпонувся і схрестив на столі свої жилаві долоні.

— Харашо. А тепер ти-ж знаєш, Вася, церкви теж українізують? Автокефальна... Найкращі церкви їм скрізь повіддавали. Це ти помітив? Ти чув, як там служать?..

Балабай шепотів п'яним віддихом над самим лицем Василя Григоровича. Василь Григорович кашлянув, прихилився до столу і обережно подивився довкола. Поблизу сидів якийсь флегматичний дядя в картузі з ремінцем і охайно, щоб не пролити, дудлив пиво; далі—військові, чиясь черево і при окремому столі ліворуч—засмоктані, нафарбовані повії.

Черевко порадось коло тарілки з раками, повії блукали оспалими очима по залі й терпляче чекали пошту.

Десь у окремих кабінетах лоскотали жінку, і відтіля долітали сміхи й вереск. Василь Григорович ще раз оглянув дядю в картузі і, заспокоївшись, повернувся до Балабая:

— Ну да, це воно, звичайно, правда все, тільки я, Гаврилю Митрофановичу, не розумію...

Балабай задоволено мотнув рукою.

— Помітив-же, Вася? Та воно одразу видати, як приглянутись добре!

Балабай підсунув стільця й урочисто сказав:

— Ну, так ось що. Це все—одна лавочка! Понімаєш! Масонство. О!

Василь Григорович опустив руки й здивовано одкрив рота:

— Цеб-то як?

— А отак: і комуністи, і жиди, і автокефальна—це все організація. Да, да. Союз такий. По всьому світу своїх сищиків держать. А в Парижі так їхній головний штаб. Там і протокол Сіонських мудреців написано. Чув про них? Інтернаціонал у Москві—то тільки так, про-обо, щоб з пантелику збити.

Василь Григорович ще дужче здивувався.

— І як-же їх поліція там—не того?..

— Не може, брат, покл-що: в масках на зібрання ходять. У них, Вася, все потай, шито-крито. От скажім, якийсь із їхніх працює в Іспанії,—то він тільки Іспанію і знає, а хто сидить у Головному Штабі—про це йому начальник ні телянь. Організація, Вася!

Василь Григорович замислено проказав:

— Он, воно як!..

А Балабай захоплено продовжував:

— Це, Вася, хитро все улаштувало! Ну тільки де-хто вже розкусив. От візьмімо—п'ятикутня зоря. Ти думаєш воно так собі, герб аби? А це, Вася, самий що ні є масонський знак: усі п'ять частин світу загарбати. О! Бач, куди воно гле!.. А автокефалісти так ті ще й із Римським папою звязок держать, щоб у католицизмі значить. А ти-ж знаєш, Римського папу жиди підкупили, аби їхніх у Польщі не чіпали... Отака брат, штука!

Музика вигинала «Карапета». Ворковичу замало пива, він хоче знову, як колись, шампанського і під шовками лакірки, а далі голі ноги і все життя—як перекласний публічний дім.

І скрипка в'юниться в тонких Ворковичових руках, як зухвала, досвідчена шансонетка і—ех!..

Карапет ти бедний,
отчего ти бледний?..

Бледний, бедний... Ех, життя—копійка! Пий, лясь, трісь, дай!..

Василь Григорович був приголомшений. Над шим, наче висіла величезна, як саме небо, тасмна всесвітня змова і ладна була кожної хвилини гуркнути на землю й разом з Василем Григоровичем знищити весь дотеперішній світовий устрій. Хотілось не вірити Балабаєві, але Балабай, усім відомо,—чоловік стачечний, релігійний і сім'янин. Він перший дізнався, що заведуть на телеграфі «Клопфера» і які вимоги на іспиті з української мови. Балабай дарма не скаже. Та й потім, як

це раніш сам не збагнув—українські попи всі поголені і архієрей жінку має, та й хіба-ж вони сами в церкві не кажуть—«рівність, братерство»?.. Ну, зовсім, як комунізм, тільки ще криються чогось!..

Воркович заплющив надхненно очі, і його смичок, передчуваючи кінець, навіжено застрибав на скрипці й розсилав по залі безліч очманілих каралетів. Офіціант-грузин розтебнув на толстовці коміра й затягнувся цигаркою. Він любить слухати «Каралета», йому притадується тоді Кавказ, Александровський сад і Тифліс.

Василь Григорович блимнув каламутними очима по залі, гикнув і чи від музики, чи від пива та «горької» стало ніби легше. Справді, життя — кошійка, навіть просто ніпочому. От прийшов-би хтось і розчавив. І дарма! Хай... Бо куди-ж його жити далі, як отаке одкривається!

— Да, Вася, життя наше, що не кажи, — тяжке, брат. Підкручують, стерви...

Балабай привільно роздів щоки й випустив фонтаном повітря, потім глянув на порожні шклянки і гаркнув до прилавку:

— Гриша-а! Ще одну. Пиймо, Вася! Чорт його бері все!..

Василь Григорович за одним разом випив аж півшклянки «горької»: як отаке на світі пішло—тільки хіба пити... Але глянув на грузина і враз чомусь із гірким сумом подумав:

«Краще, тату, що ви вмерли до Сіонських мудреців і автокефальної»...

Балабая почало підстрикувати.

— Та що воші, справді, все ка-зна-якої грають!— він почухався під пахвою, одкинувся на спинку стільця й крикнув до музик: — А ну, пожалуйте!— «Малоросійське попури!»—потім зараз-же почав підспівувати «В кінці греблі».

Воркович утер з чола піт, вишив коло прилавка зельтерської і знову повернувся до скрипки. Поправивши краватку, він ловко взяв смичка і рідна, знайома з далеких вербівських літ мелодія донеслась до Василя Григоровича. Воркович мобілізував усі свої здібності, і скрипка ридала, тужила, ламала з нестями руки, одбивала гопака і знову ридала... З туману забуття, через довгі телеграфні роки, перед Василем Григоровичем уставав його власний загублений рай, далека барвіста, запашна Вербівка й молоді роки під батьківським дахом попівського дому.

Ні, то не абш-які верби стоять «в кінці греблі»,— то вербівські верби—рясні, похилі, сумні... То не звичайна дівчина «ждала, ждала козаченька»... То чорноока, засмалена Марина, чекає поповича за селом коло вітряка... А той же попович—сам Василь Григорович! Сам... Хто він?.. «Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало»...—Українець? А справді?.. Ні, ні, то могло-б бути тільки там, під вербівськими вербами, що нагадували Гетьманщину і козаків... А тут немає. «Переплсувач, дописувач, з огляду»—то не Україна. І потім—українізація?.. Це—від Сіонських мудреців і штабу! Ні, він не буде тут! Та й його немає тепер, то зовсім инше—«товариш Гусятинський» і скорочення штатів.

Балабай як опудало, розвалився на стільці й ви-

бодив кліросною октавою: «під Сорокою множество ляхів пропало»...

Музика перестрибнула на веселе, й Балабаєві займайнулось викидати штуки. Він схопив шіж, блиснув під світлом своїм червоним з жовтими краплинками, як полумиця, носом і почав вистукувати держальцем по столу:

— Тук-тук-тук... тук... Товаришу Гусятинський! Приймайте, «Клопфером»: Київ, Київ, на дільниці Бровари—Ніжин зіпсовано проводи, вшліть доглядача... Київ, Жмеринка не відповідає... На дільниці Брянськ... Тук-тук-тук...

Розміреші стуки живими одскакували від стола й долітали до самого серця Василя Григоровича. Василь Григорович широко одкрив очі й уставився в Балабаєву руку.

— Київ, Київ... Приймайте спілку... Казятин... Наказую вам... тук-тук-тук..

Василь Григорович дрігнув і рангом запалило мозок:

— «Клопфер»?!. Ага, це він—«Клопфер».

Василь Григорович подався наперед і стягнув до одної напруженої нитки свої розвіяні думки. І враз стало ясно, аж посміхнувся:—це «Клопфер» винний у всьому, це через нього Василя Григоровича—в чергу на Созабез. «Клопфер» отруїв його останні дні і не дає спокійно по-християнському вмерти... Василь Григорович, встаючи, хрипко крикнув:

— Хоче, щоб я на ньому стукав? А я не можу, не можу! Я — на «Морзе». Мені иншого не треба...

Хіба я що таке? Гаврило Митрофановичу, хто я такий?!..

Василь Григорович сперся тремтячими руками об стіл і схвильовано дивився на Балабая. Балабай задиркувато підморгнув бровою і вистукав:

— Товариш Гусятинський не знає української мови, не вміє на «Клопфері»...

Воркович зітхнув і погордливо випростався. Він на останнє хотів вразити слухачів, зачепити їх за саму їхню пивну душу, і тому його смичок мигнув у повітрі й урочисто розлив тріумфальні ноти малоросійської ідеології: «Де згода в сімействі, там мир і тишина»...

Балабай на одмах сьорбнув із шклянки пива й, наче пружиною, закинув ногу за ніжку стільця.

— А от скажи, Василю Григоровичу, як по-батькові Маркса?

Василь Григорович незрозуміло лупав на Балабая очима.

— Не знаєш? Скоротити, скоротити Гусятинського!..

Василь Григорович глухим голосом переспитав:

— Мене скоротити?..

Але Балабай перекрутився на стільці до музики і, диритуючи руками, вже гремів густим басом:

— І бог благо-ословля-а-є, добро їм по-о-о-сила-є, і з ними ві-ік живе-е...

Василь Григорович припинив дихати і благаючи дивився на Балабая. Зненацька на його лице впала тінь, губи заворушилися, очі залопотіли, він схлиснув — і з грохотом гупнув на стіл... Його безвладні, як намотане ганчір'я, руки впали до Балабая на край столу,

а голова вткнулась у порожню тарілку й дрібно загремтіла в плачу. На підлозі дзеленчав посуд і котилась пляшки. Балабай вирячив здивовані очі й роззявив від несподіванки рота. З-за прилавку поспішно вилазив Бляхер і переполошений Ворквітч на півноті одірвав смичка. Балабай опам'ятувався і пробував було розважити:

— Вася!.. А, Вася! Кинь. Випиймо. Я за посуд заплачу...

Але Василь Григорович не чув. Його тіло, мов від ударів батога, раз за разом конвульсійно здригувало, з грудей виривались розпачливі надірвані стогони і під головою, як старий електричний дзвінок, стукотіла тарілка.

Коло їхнього столика почали сходитись відвідувачі, стояв здивований Бляхер, із окремих кабінетів прибіг спанталичений Гришка і тільки один грузин у толстовці спокійно сидів коло прилавку й докурював цигарку.

До Василя Григоровича нахилилась якась повія у брунатому кімочо і ніжно шепотіла:

— Голубчик, детка, не нада, не нада...

Балабай термосив його за рукав, піднісив шклянку пива, але Василь Григорович не втихомирювався. Бляхер почав серйозно побоюватись за скандал, крехтячи позбирав на підлозі розбитий посуд і підійшов до грузина.

— Дай йому цитрини на кухні. Та дивись, щоб виритався раніш добре.

Балабай губив усяку надію заспокоїти Василя Григоровича.

Він уже стояв над ним і щиро термосив за плечі, боки, руки:

— Вася, та облиш... Чи варто-ж воно так!.. Чуєш? Чуєш?..

Нараз Василь Григорович замовк і підняв голову. На щоці розлазились цюрками сльози і до уса прилипла тараняча кістка. Знітившись, маленький, він обернувся до Балабая, глянув йому в вічі і з болем вирвав із самої душі:

— Гаврило Мітрофановичу! Трицять два-ж роки! Трицять два!..

Балабай радісно простягнув до нього руки, хотів щось сказати, але Василь Григорович зірвався з стільця і широкими, поспішними кроками вийшов без кашкета на вулицю.

Балабай метнувся було його навздогнати, але на дорозі йому став грузин:

— Спочатку платит, граждан, а патом—пожаліста себе...

Балабай розгорнув гаманець і з досадою одрахував гроші. До нього підскочив Гришка і чемно подав кашкета:

— Не ізвольте безпокоїца!

Х.

Вітер навздогнав Василя Григоровича на розі вулиці й закрутився коло афішної тумби. Він гойдонув лихтар, під яким скулився з непокритою головою Василь Григорович, одірвав шматок афіши й подався кудись до тротуару.

Василь Григорович тісно пригорнувся гарячою що-

кою до холодного чавуного стовпа і глибоко перебирав пальцями його невнибагливі виразки. Металевий холод цілоче прохолоджував його і заспокоював. Василь Григорович відчув тут своє місце і далі йти нікуди й нема чого. Додому?—Саші немає: він, певно, пішов подивитись, як грають у рулетку, а Наташа...—Василь Григорович зітхнув і опустив повіки,—Наташа знову вагітна, полохлива й нервова. Вдома знову може сидить Загорулько, і Василь Григорович удруге через двері почує, як він радитиме Наташі зробити аборт. Ні, Василю Григоровичу абсолютно немає куди йти. Зривався легкий сніжок і, вагаючись куди йому власти, звільна осідав на пішоходи, брук, золотий калач коло вивіски і молодий стовбур каштану. Лихтарі розігнались вздовж улиці й зникли за поворотом. Брудне, як розмазане чорнило, небо щільно оповило наметом місто і одсвічувало над центром блідою загравою.

Праворуч, кою входу до кіно снували пари й поодинокі безжурні веселі люди; вони радіють, що падає сніг, вони хочуть справжньої зими; їм треба снігу для майбутнього врожаю, для полювання, для санок, для тихого зимового вечора, коли, обійнявши мілу, так гарно глянути через вікно теплої кімнати на обліплені, сумирні, пухкі дерева. Залпті світлом мальовані плакати, роздтраючись, заклакали людей подивитись новий фільм. Заторохкотів по каміннях візник і повернув за ріг. Він теж радіє. Його ребраста шкашпа завтра буде волочити санки, а сьогодні ввечері він шитиме в кума самогон-первак і їстиме кумасеві пундики. Через це він не куняє, і його цигарка затишно пахтить у пільмі, наче лампадка перед неділею.

Але Васи́леві Григоровичу все те байдуже. Його нахили й бажання через усе життя жовкли й опадали, як дерево в-осени, і тепер йому нічого більше не треба. Йому гарно під ліхтарем, де ніхто не питає його, не вимагає анкет і нічого від нього не хоче. От тільки-б з ногами якось—вони здаються йому безси́лими, наче з них витікла кров, і, як тоненькі стеблики, згинаються під шинелею. Треба спуститись і присісти трохи. Тоді буде спокій, тоді буде все гаразд і Василь Григорович позбавить, нарешті, останнього бажання...

Він одняв від стовпа руки й обернувся, щоб добре уместитись долу, але раптом помітив мало не поруч себе Балабая. Мов паротяг, він летів по тротуару, грімхаючи важкими чобітьми, і пирхав. Його розтебнуте пальто, наче Балабай підвійник, учепилось йому в плечі й мчало назирці. Василь Григорович прожогом скочив за ліхтар і, затаївши дихання, присів. Балабай, розмахуючи кашкетом у руді, пролетів, не помітивши, повз нього далі. Василь Григорович обережно, щоб бути непомітним, перейшов на другий бік ліхтаря і пильно стежив за Балабаєвою постаттю. Балабай перебіг через вулицю, шугнув очима вздовж і поперек і, не знайшовши Васи́ля Григоровича, сердито матюкнувся і повагом уже пішов нагору.

Василь Григорович хотів було знову уместитись, але коло стовпа вже зупинився якийсь цікавий, посередній вулиці, плутаючись у довгій шинелі, йшов на стійку вартівий міліціонер. Василь Григорович ображено глянув на цікаву, здивовану кепку і почимчикував на другий бік. Не припиняючи ходи, він помаленьку оглянувся і, коли переконався, що більше вже за ним

ніхто не стежить, пішов навпростець. І ось знову перед ним, відбиваючи ногами один спільний, рішучий крок, струнко вступив коммол. Не вважаючи на сніг і вітер, вони йшли з розтебнутими тужурками й розхристаними серечками. Їхнє молоде тіло хотіло руху, розмаху і змагань. І тому вся колона була як переплетений мотек живої сили на молодих і пружних м'язах. Порівнявшись з Василем Григоровичем, вони гучно крикнули: «Раз! два! три!» і зразу-ж заспівали. Вони не почували після денної праці втоми, і їхні голоси розсипались по вулиці одчайдушно, зухвало й розмашисто.

Василь Григорович глибоко всунув у піднятий комір свою непокриту голову і поспішив проминути коммол. Він знав, що вони ідуть у клуб готуватись до якогось революційного свята. Вони теж радісні й веселі. Перед ними—їхнє нове життя, перед ними праця і свята.

Василь Григорович круто завернув у якийсь темний зазубень. Пісня вже долітала слабими, розірваними відгуками і застивала серед чорної маси кам'яниць. Тут не було людей, і Василь Григорович пустився бігцем. Вітер вигривався з підворотень і, зіткнувшись із ним, поспішно обминав і летів назад до світла, людей і гомону. Серце Василю Григоровичу калатало, на губах виступила слизька піна, але він біг, не обертаючись, далі.

Треба втікти від людей, від їхніх свят, революцій, вимог....

Треба вислизнути від їхніх запитливих, підозрілих очей. Треба, щоб ніхто не помічав і не чув. Треба...

Василь Григорович добіг до руїн чийогось великого

будинку і, відсапуючись, зупинився. Високі мури, як роздягнені, вистромилась угору й вирячили брудні діри, де були колись вікна і двері. В середині замість підлог, стель і даху був глухий простір, де-не-де звисали залізані сволоки, лежали кучі бруду, розбитої цегли, випалось сухе бадилля бур'яну, і знизу було видно вгорі шматок густої хмари, і, кружляючи, падали тендітні сніжинки. Василь Григорович, спотикаючись об каміщі, переступив через виставлені двері і, мацаючи рукою по стіні, увійшов у середину. Вітер почував себе тут вільно, і, пустуючи, шмигав через вікна, двері, вгору, вниз... Василь Григорович уместився на цій цеглині в кутку, під стіною, витяг з шинелі руки й накрився з головою. Стало зовсім тихо. Навіть вітер тепер це добрався сюди і, повештавшись коло ніг, шарахкався вбік.

Василь Григорович почув себе безпечно і вільно. Часті віддихи від біганини зогрівали руки, ноги солодко витягнулись і тільки заважали ще окуляри. Він зняв їх і викинув за шинель: йому тепер не потрібно їх. Він працював з ними коло «Морзе», читав крізь них Катерині Сидоровні газету, розбирався колись у Сашиних задачах, що їх Саша не годен був подолати, нарешті, вивчив подвоєння приголосних і вольовий спосіб, але життя, осьього чудернацького, нового життя він не вивчив. І ніхто не вивчить його, ніхто не порадить, як треба прожити... Василеві Григоровичу, як малій, беззахисній дитині, на мить захотілось було кинути до Рябошеїна, навіть до Загорулька, схопити руку, припасти до плеча й просити, благати їх:

— Скажіть! Навчіть! Як-же його треба жити?..

Але за муром, через заулок, далі через доми, плаці, вулиці, там у темряві під горою, замерзає тепер Дніпро, де гуляв колись молодим телеграфістом Василь Григорович... А коли піти просто по місту, обогнути кварталів із п'ять і вийти на передмістя — там дім, де він познайомився з Катериною Сидоровною. Піти в гору назад—за церквою телеграф. На ньому цими днями поставили щоглу на радіо. З щогли видно, мабуть, цвинтар, де поховано Катерину Сидоровну. Там теж тепер темно, мовчазно і самотньо... В могилі тепло, як і під шинелею. В могилі тихо і ніщо не турбує. Мертвякам турбуватись не треба.. Вони чують тільки, як дзвонять до церкви і по-весні співають пташки... Созабезу на цвинтарі нема, бо Созабез—тільки для живих, тих, що по-за штатом. Ім тільки — хрест. Гарно, як хрест залізний і написано, хто вмер, коли народився і хто поставив. Залізний хрест не зрубають на дрова, особливо, коли поставити грати і цвіточків трохи... Білих, червоних, синіх...

Василь Григорович схилив на підняте плече голову і тихо, тихо спав. Сніг лежав уже на пішоходах, застелив навколо дахи і запорошив його шинелю. Легенько перестрибуючи через сволоки й бантини, він пробігався тепер за одхилений набік комір і сів на посріблене волосся. Ліва рука Василя Григоровича випросталась з-під шинелі і виставила, немов до милостині, зігнуту долоню; на потоптаному патинкові розвязався шпурок і безпорадно звисав до купи замерзлого калу.

Неподалеку по пішомуду пройшла якась закохана пара. Вони щільно пригнулись одне до одного і голосно

сміялись. Він хекав їй на маленьку ручку, стискав її і коли вона, заходячись від розсипчатого реготу, намагалась його вдарити цю щоці, він метко перегнув її стан і поцілував у одкрите, злегка накармінені губи.

Десь на ближній улиці лото заричав автомобіль і загавкав собака.

Київ, 1925 року.

Видання Т-ва Час

Київ, вул. Короленка, 38. Телефон 46-83.

С. Васильченко. Я. Чепіга. Шевченкові дні. Збірник (Біографія. Критика. П'єси. Декламація. Ін-сценізація і т. и.)		1 крб. 40 к.
Юрась і Яблуненно. Революційні Свята. Порадник до улаштування револ. свят. З додатком бібліограф. покажчика та істор.-революц. календаря	1	30
В. Атаманюк. Сатира і гумор. Альманах-декламатор	—	— „
Г. О. Сабалдир. Практичний рос.-українськ. словник (друкується). Словник матиме коло 500 сторінок великого формату	—	—
М. Грунський та Г. О. Сабалдир. Українська мова (Морфологія, фонетика, синтакса, фразеологічний словник). Порадник для самонавчання	—	— „ 80 „
Ол. Невинський. Прибуткова пасіка. З додатком плану вулика системи Лангстрота-Рута .	1	25
Гр. Коваленно. Як побороги нашого ворога (про туберкульоз)	—	15
А. Кримський. Пальмове гілля Ч. III	—	25 „
В. Винниченко. Бабусин подарунок	—	25 „
Пісні з нотами. Збірник		40 „
Практичний російсько-український словник ділової мови	—	40
Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську	—	90 „

БІБЛІОТЕКА „ЧАС“.

Серія книжок вибраних творів українських письменників. Кожна книжка містить 10—18 друкованих аркушів в художній папці.

1.	Т. Шевченко. КОБЗАР—2 т.	2 карб.	— к.
2.	Музика—Капитанша	—	60 „
3.	Марко Вовчок. Вибрані твори	—	90 „
4.	А. Тесленко. Вибрані оповідання	—	80 „
5.	Анатоль Свидницький. Люборацькі	1	35
6.	} Ів. Франко. Проза	по—	90 „
7.			
8.	} Ів. Нечуй-Левицький. Вибрані твори	. по—	90
9.			
10.	С. Руданський.	1	— „
11.	} В. Винниченко.	. по—	80 „
12.			
13.	Б. Грінченко	1	25 „
14.	} М. Коцюбинський	. по—	80 „
15.			
16.	П. Мирний	1	25 „
17.	Леся Українка. Вибр. твори	1	25
18.	Галицькі письменники	1	25 „
19.	Котляревський. Твори (Повне зібрання)	1	30
20.	Українські байкарі .	1	25
21.	} Українська драма .	1	50 „
22.			
23.	Нова українська проза (За 25 літ)	1	50 „
24.	„Червоне слово“—збірник нов. укр. поетів .	1	50 „
25.	С. Васильченко. Вибрані твори .	1 „	25 „

Ціна за всі 25 томів за передплатою—20 карб., з перес.—22 карб.

БІБЛІОТЕКА „РЕВОЛЮЦІЙНІ СВЯТА“

Збірники для шкіл, сельбудинків та інших політ-освітних установ.

Склали Н. МАЛЕЧА і Я. ЧЕПІГА.

Жовтневе свято	. 20 к.
Міжнародній юнацький день	20 „
День грамотности	. 20 „
9-те Січня	20 „

БІБЛІОТЕКА МАЛОПИСЬМЕННОГО.

Тарас Шевченко. Кобзар	75 „
Леонід Глібов. Байки та вірші	. 30 „
Степан Руданський. Співомовки	. 30 „
Іван Котляревський. Енеїда .	75 „
Олекса Стороженко. Оповідання.	—

БІБЛІОТЕКА РОМАНІВ.

Анатоль Франс. Таїс (друкується)	
Бланко Ібаньес. Пісок та кров (друкується)	
Ів. Нечуй-Левицький. Хмари (друкується)	

УНІВЕРСАЛЬНА БІБЛІОТЕКА.

Гео Шкурупій. Штаб смерти. Повість	. 30 „
Б. Антонович-Давиденко. Тук-тук	. 25 „
В. Винниченко. На лоні природи (Нове опов.)	10 „
В графському маєтку (Нове опов.)	. 25

ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА „ЧАСУ“

„Дитина та її виховання“.

1. **Чепіга Я.** Розмови про виховання дитини
2. **Чепіга Я.** Страх і кара та їх вплив на характер і волю дитини . 30 „
3. **Чепіга Я.** Моральне вношіння в справі виховання . 20
4. **Чепіга Я.** Увага й розумовий розвиток дитини . 20 „
5. **Радзімевсь-а.** Діти часів революції. Фізичний розвиток дітей України з діягр. . 40 „
6. **Помагайба.** Дальтонський план у трудовій школі . 15
7. **Чепіга.** Навчання в трудовій школі . 75 „

ПЛАКАТИ ПО СВИНАРСТВУ НОСІВСЬК. ДОСВІДН. СТАНЦІЙ.

1. Розводьте свиней Ц. 1 карб.
2. Поліпшуйте свиней Ц. 1 карб.

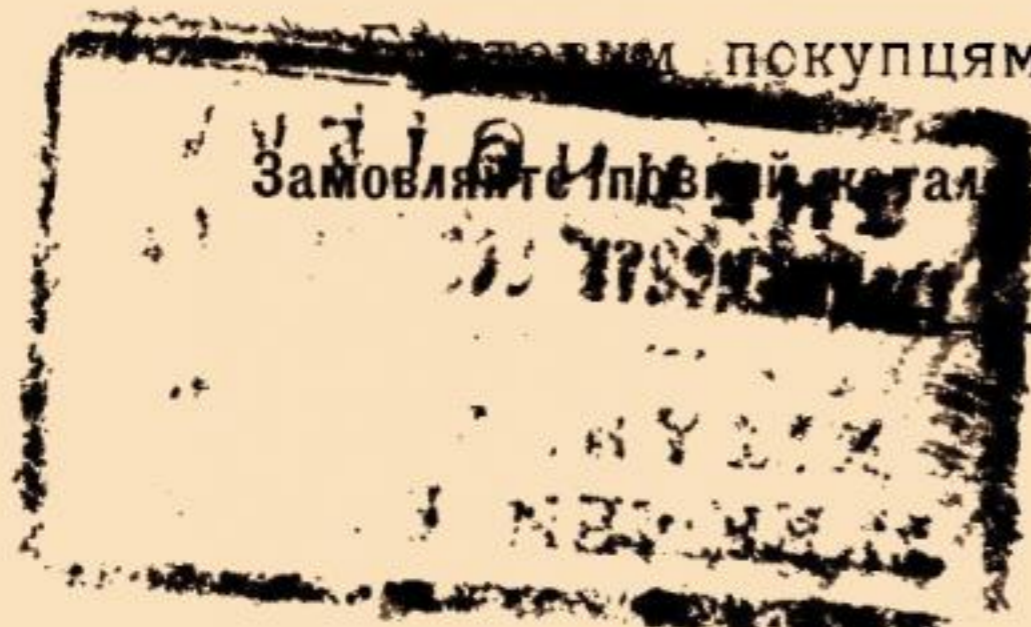
В КНИГАРНІ Т-ва „ЧАС“ у КИЇВІ (вул. Короленка, № 38, тел. 45-83) є підручники на українській й російській мові, а також великий вибір книг з різних галузів знання та канцелярське приладдя.

Книжки за замовленням висилаються накладною платнею по задаткові не менш 50%.

Для постійних покупців знижка від 10 до 25%.

Замовляйте і привітний каталог

Видавництва та Книгарні „ЧАС“.

1. **Гео Шкурупій**—Штаб Смерти . . . ц. 30 к.
2. **Б. Антоненко-Давидович**—Тук-тук... . ц. 25 к.
3. **В. Винниченко**—На лоні природи . . ц. 15 к.
4. **В. Винниченко**—В графському матку . ц. 30 к.

Ціна 25 коп.

№ 13. Березень 1926

Гуртова комора і книгарня Видавничого Т-ва „ЧАС“:
Київ. вул. Короленка, ч. 38. Телеф. 46-83.